

СТАТТІ

Г. Г. ЄФІМЕНКО (Київ)

Національні аспекти у формуванні компартійно-радянського апарату в УРСР (1932—1938)

Упродовж 1932—1938 рр. ЦК ВКП(б) не оголошував про припинення курсу коренізації чи якісь принципові зміни в проведенні національної політики в Україні, але насправді відбувалися серйозні метаморфози. Оскільки протягом цього періоду підходи до національних аспектів у формуванні компартійно-радянського апарату зазнали значних модифікацій, ми вважаємо за доцільне у своєму дослідженні виділити два хронологічних етапи. Перший з них — кінець 1932 р. (від постанов ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р.) до літа 1937 р., коли розпочалися масові арешти членів партії України. Другий етап розпочався черговим наступом на українських “буржуазних націоналістів” у серпні 1937 р. і закінчився восени 1938 р., коли відбулися певні зміни в міжнародних відносинах, які суттєво вплинули і на внутрішню політику компартійного керівництва.

Розглядаючи це питання, потрібно звернути увагу на такі аспекти цієї проблеми. По-перше, треба проаналізувати, якою була кадрова політика ЦК ВКП(б) в Україні до кінця 1932 р., тобто напередодні змін у національній політиці. Слід розглянути, як виконувалися рішення XII з’їзду РКП(б) щодо залучення місцевих кадрів до радянського й партійного будівництва, якою була мова діловодства в державних установах, як вищому компартійному керівництву вдавалося контролювати процеси коренізації під час формування державного і партійного апарату. При цьому варто звернути увагу на те, наскільки коренізація управлінського апарату збігалася з тими завданнями, що їх висунули керівники комуністів на XII з’їзді РКП(б) у 1923 р.

По-друге, необхідно звернути увагу, як кампанія проти “саботажників” у сільському господарстві, розпочата компартійним керівництвом наприкінці 1932 р., та боротьба з “перегинами”, а потім і “націоналістичним ухилом” у національно-культурному будівництві відбилися на національних аспектах у формуванні радянського й партійного апарату в УСРР. При цьому потрібно з’ясувати, як ці зміни в кадрових питаннях відповідали проголошеному партійними керівниками в 1923 р. курсу на коренізацію в національному питанні. Слід також проаналізувати, що спільного, а що відмінного було у формуванні партійного та державного апарату протягом 1933 р. — першої половини 1937 р. порівняно з попереднім періодом. При цьому варто враховувати як кількісні показники (загальну кількість членів комуністичної партії в Україні, відсоток українців та інших національностей серед них), так і загальні аспекти національної політики у формуванні радянського й партійного апарату.

І, нарешті, варто простежити, що змінилося в другій половині 1937 — в 1938 рр., після того як розпочалися репресії проти членів ЦК, обраних XIII з’їздом КП(б)У. Треба з’ясувати, як ті репресивні заходи, що охопили

всю територію СРСР, вплинули на кадрові перестановки в Україні. При цьому особливу увагу потрібно звернути на те, як ЦК ВКП(б) вирішив проблему формування державного та партійного апарату серед тих національних меншостей, які компактно проживали в Україні, чим мотивувало компартійне керівництво таку різку зміну своєї позиції у цьому питанні. Слід з'ясувати також, наскільки послідовною була політика ЦК ВКП(б) у даному питанні протягом цього періоду, чи вона відповідала завданням політики коренізації.

У квітні 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) було прийнято рішення про запровадження курсу на коренізацію, який, природно, в тих районах, де українці становили більшість місцевого населення, мав проходити у формі українізації. Коренізація була не метою, а лише засобом встановлення тісного контакту з українськими масами, наближення державного апарату до мас. Завданням коренізації на території України у кадрових питаннях була не “українізація”, а “більшовизація” державного й партійного апарату. Метою компартійної верхівки було виховання таких представників влади із середовища українців, яким би, незважаючи на вільне володіння українською мовою, був би чужим дух всього українського. Адже недарма представники партійної еліти постійно повторювали тезу про “національну форму і соціалістичний зміст” української культури.

З допомогою політики коренізації влада намагалася боротися з так званним “місцевим націоналізмом”, який компартійна верхівка завжди вважала основною небезпекою в національному питанні. Саме зважаючи на цю небезпеку, ЦК РКП(б) і розпочав політику коренізації. Необхідно було перехопити ініціативу, позбавити головних козирів прихильників українського національного відродження. Для цього потрібно було наблизити державний і партійний апарат до широких мас населення. Спочатку, коли в Україні не вистачало комуністичних кадрів, у державному будівництві дозволялося використовувати всі лояльні до радянської влади елементи. Та одним з основних завдань коренізації, як зазначалось у постанові ЦК РКП(б) “Про практичні заходи по втіленню в життя резолюції XII з'їзду партії в національному питанні” (червень 1923 р.), вважалось “вирощування і розвиток з пролетарських і напівпролетарських елементів місцевого населення молодих комуністичних організацій національних республік і областей, всемірне сприяння цим організаціям стати на ноги, одержати дійсно комуністичне виховання, згуртувати хоч би нечисленні спочатку, але справжні інтернаціоналістські комуністичні кадри”¹.

Щоб не допустити великого впливу національних елементів на формування радянського та партійного апарату, компартійна верхівка протягом 1923—1932 рр. періодично проводила в Україні кампанії боротьби з проявами “місцевого націоналізму” (“хвильовізм”, “шумськізм”, “волобуєвщина”, “яворщина”, справи СВУ, УНЦ, ліквідація Української автокефальної церкви тощо). Та, незважаючи на це, в Україні був досить сильним вплив націонал-комуністів. Частина керівництва КП(б)У, на чолі якої стояв нарком освіти М. Скрипник, вважала українізацію не лише засобом, а й метою політики ЦК ВКП(б) у національному питанні. Ці представники також вважали, що форма і зміст національної політики повинні доповнювати, а не бути протилежними одні одному. Їхні погляди користувалися досить великою підтримкою серед населення УСРР.

У результаті запровадження політики коренізації протягом 1923—1932 рр. значно зріс відсоток українців серед членів компартії України. Про це свідчать такі дані²:

Дата	Всього	Склад КП(б)У			
		Українці (%)	Росіяни (%)	Євреї (%)	Інші (%)
1.I.1924	57 000	33	45	14	8
1.VII.1929	246 705	52,9	27,7	11,3	8,2
1.I.1930	250 835	52,3	28,3	11,6	7,8
1.I.1931	345 017	56,7	26,4	11,0	6,0
1.IV.1932	520 804	59,3	24,3	10,1	6,3

Відсоток українців серед кандидатів до лав комуністичної партії в Україні був ще вищим — за станом на 1 квітня 1932 р., він сягав 62 %³.

Як бачимо, формально українізація комуністичної партії в Україні проходила швидкими темпами. Кількість українців у партії зростала так стрімко, що вище компартійне керівництво вже не могло впроваджувати суворого контролю за тими, хто вступав до партійних лав. До цього варто додати також те, що багато українців, які вступали в комуністичну партію, вважали Україну дійсно рівноправною з Росією, а українців — з росіянами. Більше того, в Україні того часу була переважаючою думка про те, що саме українці є основною нацією в УСРР, а росіяни становлять лише національну меншість, яка має такі ж самі права в національно-культурному розвитку, як й інші нацменшини. І ЦК ВКП(б) протягом 1930—1932 рр. не звертав уваги на подібні настрої. Все більше й більше членів КП(б)У вважали будівництво української державності метою своєї діяльності.

Про подібні настрої серед працівників радянських установ свідчить лист групи делегатів XIII Всеукраїнського з'їзду рад з різних районів України, а також з Харкова від трьох промислових заводів до президії цього з'їзду. Цей лист був написаний 26 лютого 1931 р. У ньому порушувалися питання про майбутнє української державності, про необхідність стрімкішого індустріального розвитку республіки, надання Україні більших бюджетних повноважень. Висловлювалася також незгода з централізацією управління промисловістю, незадоволення відсутністю міжнародної політики уряду УСРР тощо. Дописувачі питали у президії: “Чому уряд та партія не можуть рішуче поставити питання про те, щоб всім економічним життям УСРР керував наш уряд, партія і робітничий клас України, узгоджуючи свої плани із союзними органами?”. Особливе незадоволення в авторів листа викликала форма взаємовідносин українських партійних і радянських установ з всесоюзними. “Чому наш уряд пише: “прохати союзний уряд?” Суверенна республіка, коли їй що-небудь потрібно робити, не ходить на поклін”⁴.

Значна увага в цьому листі приділялася незадовільному стану національної політики ЦК ВКП(б). Авторів листа вже не задовольняло те, що “в зміст національної політики не вкладалося поняття державності, а розмінюються на ліберальні поняття цієї політики. Йдеться про мову, культуру, а щоб заповнити національну політику державницьким змістом у повному його обсязі, цього немає”⁵. Для того, щоб наповнити національну політику ЦК ВКП(б) справжнім змістом, на думку дописувачів, “необхідно терміново взятися за висування керівних кадрів з місцевого населення. Українську радянську державність потрібно будувати, так як це будівництво лише розпочате, а у нас до цих пір говорять лише про мову та культуру, хоча, звичайно, і це елементи державності”⁶.

Причини такого становища автори вбачали у великодержавному шовінізмі, який, за їх твердженням, панував у СРСР. Вони пропонували дати йому нещадний бій: “Російський шовінізм потрібно так скрутити, щоб

йому нічим було дихати, а з українським ми теж впораємося”. Цікаво, що коли вони звертали увагу з’їзду на тяжке життя українського народу, то їх незадоволення викликав не сам факт надмірної експлуатації селян і робітників, а те, що отримані кошти не залишалися в Україні. Вони писали: “Експлуатація велика, але в ім’я чого? Бідняцько-середняцьке селянство позбавляється останньої корівки, шматка сала, яйця, ходить обідраним, так само й робітники. І за всі ці біди, яких ніколи не було в історії, за все це будується російська промисловість”. І далі: “Тепер ми голодуємо. В ім’я чого? Скажете, соціалізму? Так. Та хіба він повинен будуватися лише в Росії? Чому ж туди відправляється все, що тільки є?”

Автори цього листа насмілилися покритикувати навіть самого Й. Сталіна за його великодержавницьку позицію, висловлену ним на зустрічі з представниками російської технічної інтелігенції. Дописувачі заявили також, що “з такою експлуатацією робітничий клас України та бідняцько-середняцькі верстви довго миритися не будуть”⁷, недвозначно натякнувши на можливість повстання, якщо уряд УСРР не візьметься за справжню побудову української державності.

Авторів листа не задовольняло і становище в Червоній армії. Вони вимагали подальшої її українізації: “Чи обмежиться уряд і партія тим, що створено в перші роки революції (школа Червоних старшин та 2—3 українські дивізії), чи, будучи послідовним, стане проводити цю справу в подальшому, дійшовши до полкової організації Червоній армії в державному Всеукраїнському масштабі?”⁸.

Та особливу турботу вищого компартійного керівництва мало викликати незадоволення авторів листа національним складом головної репресивної сили СРСР — ДПУ. Вважаємо за доцільне детальніше зупинитися на цій частині листа делегатів XIII Всеукраїнського з’їзду. Автори листа зазначали, що в ДПУ “переважна більшість апарату та особистого складу була сформована з елементів, ні соціально, ні національно не пов’язаних з українською радянською дійсністю. Це у більшості своїй вихідці із сімей єврейських торговців і декласованого російського, випадкового для України елемента, який проліз туди різними шляхами.

Чому там не звертають увагу на українізацію, навіть не вважають її за справжню політику партії й уряду, немов вони “держава в державі”. Ми вважаємо, що необхідно передивитися ці “кадри” та поповнити ряди ДПУ дійсно класово-витриманими, бездоганними робітниками, відданими справі революції, бідняками та середняками, створивши з них основне ядро. **Необхідно забезпечити відповідне керівництво цим органом з боку українського уряду й партії**, підпорядкувавши його роботу контролю не лише союзного ОДПУ й інших союзних органів влади, а й уряду УСРР та КП(б)У, щоб уникнути цілком можливих при такому складі апарату перегинів (виділення наше. — Г. Є.).

Що це за недовір’я до українських робітників та бідняків-селян? Хіба вони б гірше виконували функції конвоїрів? За якими атрибутами диктатури пролетаріату проводився такий відбір? Ми вважаємо неприпустимим, щоб в складі конвоїрської охорони ДПУ і взагалі всіх військ ДПУ на Україні знаходилися неукраїнські елементи і національно, і територіально”⁹.

Таким чином, ми бачимо, що українських комуністів переставала задовольняти така ситуація, при якій вони були позбавлені реальних важелів влади, коли українізація була лише ширмою, з допомогою якої ЦК ВКП(б) намагався завоювати довіру українського народу. Їм захотілося наповнити владу українського уряду та ЦК КП(б)У реальним змістом. А для цього потрібно було збільшити повноваження уряду в галузі економіки, українізувати, крім радянського та партійного апарату, Червону ар-

мію і репресивні та каральні органи. Причому ні колективізація на селі, ні надмірна експлуатація робітників в принципі не засуджувались. Українські націонал-комуністи вважали це виправданою жертвою, але лише в тому випадку, якщо все здобує буде йти на розбудову української промисловості. Інакше кажучи, якщо всі кошти і реальна влада будуть зосереджуватися в їх руках.

Тому під впливом українських націонал-комуністів компартійна верхівка КП(б)У на початку 30-х років ХХ ст. почала досить відповідально ставитися до українізації. На місцях поступово почали розуміти, що подібне ставлення до цих процесів — це всерйоз і надовго. Чималий вплив на формування такого відповідального ставлення мало й запровадження у вузах, технікумах та в мережі партійної освіти предмету під назвою “національне питання і ленінізм”, який ставав, завдяки старанням українських націонал-комуністів, обов’язковим предметом для вивчення у вищих учбових закладах. Навіть у 10 класі загальноосвітньої середньої школи в 1932/33 навчальному році було введено курс національного питання¹⁰. Без знання української мови годі було й мріяти про більш-менш відповідальну посаду. Про те, що українізацію почали вважати не тимчасовою вигадкою компартійного керівництва, свідчить і той факт, що навіть Сталінська міськрада (Сталіно — сучасний Донецьк) “свою роботу провадила переважно українською мовою”¹¹, такого в історії цього міста більше не було.

Політика коренізації, метою якої було подолання українського націоналізму, призводила до протилежних результатів. Українські комуністи починали вимагати більшої самостійності. Вони вважали недостатнім обмеження політики коренізації мовними та культурними процесами.

Подібні настрої мали щодалі більшу підтримку і серед представників низової ланки партійного керівництва в Україні. Чималу роль у формуванні подібних настроїв відіграла кадрова політика в республіці, яка спрямовувалася на залучення більшої кількості українців до партійного керівництва. Так, у доповідній записці в ЦК КП(б) “Про стан парткадрів на Україні”, яка була складена навесні 1932 р., йшлося, що на кінець першого кварталу 1932 р. серед секретарів РПК налічувалося 57 % українців, а серед секретарів МПК — 45 %. Це, до речі, вважалося явно недостатньою цифрою і партійне керівництво УСРР планувало “вжити відповідних заходів для підвищення кількості українців серед секретарського складу”¹². Судячи з усього, воно намагалося зрівняти відсоток партійних і радянських керівників-українців з часткою українського населення в республіці. Партійні керманічі прагнули досягти такого становища, при якому саме українська мова стала б головною в УСРР.

У зв’язку з цим наркомат освіти 4 серпня 1932 р. видав постанову “Про організацію стаціонарних та заочних державних курсів українознавства” (ДКУ). У ній, зокрема, йшлося про те, що “мається значне відставання в галузі нацкультбудівництва, в окремих його ланках, зокрема в українізації радянського та промислового апарату”, й тому необхідно “організувати по всіх районних та міських центрах стаціонарні державні курси українознавства”¹³. В постанові наркомату освіти від 11 липня 1932 р. зазначалося, що “стан українізації апарату районних, міських, республіканських і всесоюзних установ та підприємств ще цілком незадовільний. Уся (писана) робота, насамперед по установах і підприємствах всесоюзного значення та установах транспорту, переважно провадиться російською мовою, або непоправною українською... Співробітники не розмовляють українською мовою”. Тим, хто не виконував настанов щодо вживання української мови, пропонувалося вступити на ДКУ¹⁴. За вико-

нанням цих постанов мали стежити спеціальні районні та міські інспектори українізації.

11 грудня 1932 р. НКО видав постанову “Про іспити з української мови для службовців усіх установ та підприємств як республіканського, місцевого, так і всесоюзного значення, установ транспорту й різних організацій”. Згідно з цією постановою планувалося до 15 січня 1933 р. перевірити знання української мови службовців усіх установ і підприємств. Причому на низовий технічний персонал та осіб, старших 50 років, ця постанова не поширювалася¹⁵. Цікаво, що знати українську мову ставало вигідно і в матеріальному плані. Адже ДКУ були на самооplatі, а осіб, які вороже ставилися до українізації або уникали її, пропонувалося виключати з роботи без попередження і вихідної допомоги¹⁶. Та ця постанова стала лебединою піснюю прихильників всеосяжної українізації...

Отже, як бачимо, прискорення українізації припадало на 1931—1932 рр. Це стосувалося як збільшення відсотка українців серед партійних та радянських кадрів, так і впровадження української мови в державний обіг. Щоправда, самого поняття “державна мова” не існувало. Але дедалі більша частина населення України починала вважати, що знання української мови дійсно необхідне. ЦК ВКП(б) не заважав протягом цього періоду процесам українізації. Чим же була викликана така позиція вищого компартійного керівництва?

Доки ЦК ВКП(б) не вдалося встановити цілковитого контролю над українським селом і була незакінченою колективізація, доки селяни, які й були основною соціальною базою українізації, становили небезпеку для влади, вище компартійне керівництво не наважувалося на рішучу боротьбу проти місцевого націонал-комунізму. Навпаки, воно активно продовжувало коренізацію державного й партійного апарату та культурно-освітнього життя. Більш активна українізація в 1931—1932 рр. якраз і пояснювалася тим, що влада таким чином намагалася не допустити спільного виступу прихильників української державності та селян проти Москви. Владні структури СРСР використовували українських націонал-комуністів для того, щоб розколоти українське суспільство. Лише розколовши прихильників української державності і селян, нацькувавши їх один на одного, більшовицьке керівництво могло без особливих турбот перемогти їх поодинокі. Дозволяючи ж деякий примус при українізації, компартійна верхівка СРСР намагалася підготувати для себе ґрунт для майбутнього наступу на українських націонал-комуністів. Адже незадоволених такими адміністративними заходами налічувалося немало, а отже, припинення активної українізації повинно було мати в майбутньому чималу підтримку в українському суспільстві. Тим більше, що політика колективізації, з огляду на менталітет українського народу, не могла мати підтримки серед українських селян.

Наприкінці 1932 р. компартійне керівництво зробило різкий поворот у національній політиці, а отже, й змінило принципи формування радянського та партійного апарату в УСРР. Приводом для цього став зрив хлібозаготівельної кампанії. В ньому компартійна верхівка звинуватила місцевих керівників. У грудні 1932 р. ЦК ВКП(б) прийняв рішення про припинення прийому до лав ВКП(б) та початок її чистки. Щоб чистку в УСРР і в тих районах за її межами, де компактно проживали українці, спрямувати в необхідне русло, ЦК ВКП(б) 14 грудня 1932 р. прийняв постанову “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області”, в якій заборонялася українізація Кубані й зверталася увага на “механічне” проведення українізації в ряді районів України, що й призвело до зриву хлібозаготівельної кампанії та полегшило “буржуазно-націоналістичним еле-

ментам” створення “легальних сховищ” для своєї діяльності¹⁷. Щоб не було сумнівів у тому, що політика ЦК ВКП(б) щодо українізації змінилася, наступного дня, 15 грудня, він видав постанову про повну заборону будь-яких виявів українізації за межами УСРР¹⁸, називаючи її проведення проявами буржуазного націоналізму.

Про підготовку наступу на українських націонал-комуністів свідчать також розіслані наприкінці грудня 1932 р. всім членам ЦК ВКП(б) відомості про існування петлюрівської організації в Україні, яка “ставить своєю метою проведення саботажу хлібозаготівель й підготовку селянських повстань з метою відокремлення України від СРСР та відновлення в ній капіталізму”¹⁹. В своїй доповідній записці Й. Сталіну В. Балицький, голова комісії ДПУ, що обслідувала в грудні 1932 р. стан справ в УСРР, наголошував на наявності в Україні широко розгалуженого польсько-петлюрівського підпілля, яке охоплювало 67 районів республіки. Він звертав увагу на “засміченість колгоспів, радгоспів та МТС петлюрівськими елементами”, які всіляко заважали хлібозаготівлям, а також на активність “націонал-шовіністичної частини” української інтелігенції, яка “ідеологічно оформила та очолила контрреволюційні повстанські організації”²⁰. Підготовка наступу на українських націонал-комуністів розпочалася.

В січні 1933 р. Й. Сталін у своїй промові “Про роботу на селі” заявив, що “не в селянах треба шукати причину утруднень в хлібозаготівлях, а в нас самих, в наших власних рядах. Бо *ми* стоїмо при владі, *ми* маємо в своєму розпорядженні засоби держави, *ми* повинні керувати колгоспами і *ми* повинні нести всю повноту відповідальності за роботу на селі”²¹. Тобто наголошувалося на тому, що винних потрібно шукати серед керівництва тих регіонів, де ці “утруднення” були. Перш за все це стосувалося України.

24 січня 1933 р. ЦК ВКП(б) видав постанову, в якій йшлося про незадовільний стан в українській партійній організації, заміну трьох секретарів обкомів і призначення П. Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У²². Хоча на засіданні політбюро компартії України від 28 січня керівники українських комуністів визнали цю постанову такою, що “дає правильну оцінку становища”²³, але широкої критики своїх дій не розгорнули, про що, зокрема, свідчить той факт, що весь пленум, присвячений зміні керівництва Харківського обкому, пройшов за якісь 20 хвилин²⁴.

Лише 31 січня, після, можливо, останньої спроби керівництва КП(б)У переконати центр у своїй правоті, з Москви в Україну приходить телеграма такого змісту: “ЦК ВКП(б) вважає неправильним, що пленум Харківського обкому провів обрання Постишева мовчки й не розгорнув критики недоліків у роботі обкому на основі рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня ц. р.”²⁵. Такий наказ ігнорувати було вже неможливо. Тому на початку лютого розгорнулася широка критика дій українського компартійного керівництва, яка, до речі, в Харкові розпочалася в останню чергу. Тим керівникам ЦК КП(б)У, які повністю підтримали позицію центру, давалася своєрідна індульгенція, “відпущення гріхів”, яке вони повинні були відпрацювати своєю плідною діяльністю по впровадженню нової політики ЦК ВКП(б) у національному питанні.

5—7 лютого 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У керівництво українських комуністів було змушене поступитися тискові з центру і визнати “факт спроби колишнього проводу Харківського обкому приховати від мас постанову від 24 січня 1933 р.”²⁶. Після цього розпочалася боротьба проти українського націонал-комунізму, представників якого й звинуватили в зриві хлібозаготівель.

Та, незважаючи на вищезгадані постанови, лідери українських націонал-комуністів намагалися виправдатись і навіть довести свою правоту.

Так, наприклад, на нараді керівників народної освіти 14 лютого 1933 р. М. Скрипник, прийнявши тезу ЦК ВКП(б) про недоліки українізації, наголосив на тому, що саме така “петлюризація” проводилася на Кубані і погодився з її припиненням. Говорячи про подібні явища на території України, він зауважив, що вони мали місце, і, як приклад, визнав наявність 9 % росіян, які навчалися українською мовою²⁷. Сам факт визнання того, що лише 9 % росіян навчалися не рідною мовою, немовби заперечував усі звинувачення — адже такий відсоток щодо некорінних національностей в інших республіках був значно вищим. Разом з тим М. Скрипник наголосив на тому, що там, де українізація проводилася успішно, там, де показники навчання були кращими, там і хлібозаготівлі мали більший успіх. “Діаграми успішності хлібозаготівель і успішності в навчанні співпадають”, — говорив М. Скрипник на цій нараді, маючи на увазі, що лише при подальшій успішній українізації становище в сільському господарстві можна буде виправити²⁸. Але довести вірність своїх ідей ні Скрипнику, ні його прихильникам не дали змоги. Мало того, використовуючи метод багата і пряника, вищому компартійному керівництву вдалося розколоти прихильників українського націонал-комунізму й протиставити їх один одному.

Можна зробити висновок, що перед П. Постишевим під час відправлення його в Україну ставилися два завдання. Причому основною метою його прибуття в республіку було зовсім не виправлення важкого становища в сільському господарстві (цього, при наявності тих матеріальних і людських ресурсів, які використав П. Постишев у 1933 р., могли добитися місцеві керівники й без нього). Головним же завданням була корекція курсу національної політики й очищення лав комуністичної партії від національно-свідомих елементів, а також від тих, хто іноді наважувався мати свою власну думку на розвиток тих чи інших подій.

Думку про те, що головною метою діяльності Постишева була саме зміна курсу в національній політиці, висловив і голова міжнародної комісії по розслідуванню причин голоду 1932—1933 рр. в Україні професор Дж. Сандберг²⁹, яка діяла в 1988—1990 рр. за ініціативою Всесвітнього конгресу вільних українців. І це зрозуміло. Адже політика коренізації призводила до того, що українські комуністи починали вимагати для себе більше прав і вважати, що українці мають такі ж самі права в національному, культурному та господарському розвитку, як і росіяни. Вони вимагали справжньої, а не декларативної рівності.

Більшовицьке керівництво вирішило, що після проведення колективізації та фізичного ослаблення українського селянства внаслідок голодомору настав час змінити ситуацію. Але оскільки ідеї рівності всіх республік і народів СРСР набули широкого розповсюдження, оскільки українізація, хай і з іншою метою, але все-таки була започаткована саме ЦК ВКП(б), то діяти потрібно було досить обережно. Головною ідеєю в зміні національної політики компартійного керівництва в 1933—1934 рр. була не відмова від українізації взагалі, а заміна її на “більшовицьку”. Тобто пропагувалася ідея вивчення української мови та культури не з метою допомоги в подальшому розвитку українського народу, а якраз з метою нівелювання культурних та історичних особливостей українців, намагання обґрунтувати в майбутньому злиття українців з росіянами. Бо компартійна верхівка добре розуміла, що, лише очоливши культурні й історичні процеси в Україні, вона мала б можливість спочатку зменшувати їх розбіжності з російськими, а потім і взагалі ці відмінності знищити. Пряма атака на українську культуру, як показував історичний досвід, могла призвести до прямо протилежних результатів.

Виникало запитання: у чому ж потрібно звинувачувати представників націонал-комуністів та національно-свідому частину української інтелігенції? Знову-таки знадобився досвід першого вождя комуністів. Подібно до того як В. Ленін у 1920 р. вимагав обвинувачувати боротьбистів у дрібнобуржуазності, всі звинувачення, які висувало компартійне керівництво прихильникам націонал-комунізму у 1933 р., зводилися в кінцевому результаті до намагання віддати Україну під ярмо сусідніх капіталістичних держав, позбавити українців самостійності, яку вони мали в СРСР. Українських націонал-комуністів звинувачували в підривної роботі, підготовці масових селянських повстань, саботажі хлібозаготівельної та інших кампаній, що проводилися керівництвом ВКП(б). Тобто звинувачували їх не стільки в “націоналізмі”, як у “дрібнобуржуазності”. Тих же, хто наприкінці 1932 р. — на початку 1933 р. були уповноваженими по хлібозаготівлях на місцях, звинувачували у перекинуванні політики партії на селі з метою викликати недовіру до ВКП(б) й підняти повстання проти радянської влади.

Показовою у цьому плані є справа одного з колишніх керівників УКП, а в 1927—1933 рр. одного з ідеологів по національному питанню в УСРР, кандидата в члени ЦК КП(б)У Андрія Річицького. 9 серпня 1933 р. рішенням секретаріату ЦК КП(б)У його було звільнено від обов’язків члена редколегії журналу “Більшовик України”³⁰, а згодом заарештовано. Його звинувачували у тому, що він був членом так званої Української військової організації (УВО) й перекинував політику ЦК ВКП(б) на селі під час хлібозаготівель в грудні 1932 р. — січні 1933 р. з метою підірвати довіру до комуністичної партії. За це 27 березня 1934 р. він був засуджений до смертної кари.

У листі на ім’я С. Косіора від 28 березня 1934 р. Річицький писав: “Проводячи жорстку політику боротьби з куркульським саботажем хлібозаготівель в Арбузинському районі в 1932/33 рр., я повною мірою несу відповідальність за грубі перекинування політики партії, що пройшли під час їх проведення. Але я ні в жодному разі не можу визнати себе винним у контрреволюційній меті моєї діяльності в Арбузинці”³¹.

Показовість же цієї справи в тому, як саме проводився процес над колишнім укапістом. З метою дискредитації “українського буржуазного націоналізму” та завоювання довіри серед селян суд над Річицьким зробили відкритим. Щоб, не дай бог, на суді не було сказано нічого зайвого, головою суду був призначений замісник В. Балицького З. Канцельсон. Цей процес провели в тій самій Арбузинці Одеської області в присутності колгоспників з тих сіл, де він і знущався над селянами, виконуючи надіслані з центру плани хлібозаготівель. Причому, за свідченням слідчих, “в справі знущання над колгоспниками він тримав себе так, немовби він чесний член партії й виконував доручення партії та уряду”³². Яка сумна іронія долі: цими знущаннями, намаганням виконати плани хлібозаготівель А. Річицький якраз прагнув довести свою революційність, відданість партії комуністів. Але не так сталося, як гадалося. Саме за це його судили слідчі органи, використавши цю справу в інтересах зміцнення впливу на село нового керівництва КП(б)У.

Такий метод розправи над представниками українських націонал-комуністів надзвичайно сподобався новим інквізиторам. Вони зазначали в своєму листі Сталіну, що “як судове слідство, так і сам вирок справили надзвичайно схвальне враження на колгоспників”. Представники слідчої комісії пропонували провести подібну акцію з галицьким українцем В. Сірком, колишнім секретарем Криворізького міськкому, який у той час вже відбував 10-річне покарання за межами України. Причому показовий

суд над ним представники слідчих органів пропонували провести в одному із сіл біля цього міста. На їх погляд, це “мало б величезне політичне значення”, оскільки “під час перебування Сірка на посаді секретаря Криворізького міськкому він з певною контрреволюційною метою — щоб викликати незадоволення колгоспників Радянською владою — заніс, немовби за незадовільну роботу по хлібозаготівлях, на чорну дошку найбідніші колгоспи і дав установку зрівняти їх з землею, тобто розпродати майно. Лише приїзд бригади ЦК ВКП(б) на чолі з тов. Постишевим у 1932 р. призупинив розорення цих бідних колгоспників”³³ (виділення наше. — Г. Є.). Тобто всю вину за голодомор пропонувалося перекласти на націонал-комуністів, “петлюрівців” та інших “шкідників”. Представники московського центру намагалися виставити себе благодійниками, які врятували українське село.

Така постановка питання не була вигадкою місцевих комуністів чи органів ДПУ в УСРР. За цією справою пильно стежив сам Й. Сталін. Про це свідчить те, що відразу ж після суду вищезгаданий З. Канцельсон надіслав Сталіну не лише текст смертного вироку, а й вичерпні коментарі щодо цієї справи. У вирокі, зокрема, зазначалося: “В результаті проведення А. Річицьким в життя вказівок контрреволюційної організації УВО, до керівництва якої він належав, в ряді сіл Арбузинського району мало місце організоване руйнування хат бідняків та середняків”³⁴. Таким чином, компартійна верхівка на чолі із Сталіним намагалася перекласти всю вину за голодомор не на поодинокі “перекручення” політики партії на місцях, а на організовані сили “націоналістичної контрреволюції”.

Дії П. Постишева щодо “виправлення недоліків” у національно-культурному будівництві не мали б великої підтримки, якби члени КП(б)У не відчували, що вся ця кампанія ініційована зверху. Адже в постанові від 24 січня прямо не говорилося про те, що винними у такому незадовільному стані справ у сільському господарстві є саме націонал-комуністи. Спочатку потрібно було переконати у цьому самих членів політбюро та ЦК КП(б)У. Для цього потрібно було провести перестановку в керівних колах компартії України. Крім Є. Вегера та М. Хатаєвича, яких одночасно з П. Постишевим було висунуто на керівництво, відповідно Одеської та Дніпропетровської областей, відбувалися й інші зміни в керівних колах ЦК КП(б)У. 9 лютого, на пропозицію П. Постишева і С. Косіора, політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про призначення М. Попова на посаду завідуючого Культпропом та звільнення з цієї посади А. Хвилі³⁵. 18 лютого політбюро ЦК КП(б)У погодилося з призначенням В. Балицького на голову ДПУ УСРР³⁶, який повернувся в Україну не сам, а зі своєю командою.

Вирішальні для української парторганізації зміни відбулися 23 лютого 1933 р. Саме в цей день завершився остаточний розподіл ролей. Тим впливовим членам ЦК КП(б)У, які стали на бік Постишева, прощалися всі їх минулі гріхи, навіть членство в некомуністичних партіях. Так, наприклад, А. Хвиля, який, здавалося б, ледь не потрапив в опалу, був призначений заступником наркома освіти УСРР, а П. Любченко не тільки залишився членом ЦК КП(б)У, а й був призначений першим заступником голови РНК УСРР. В. Затонського призначили наркомом освіти і ввели до складу політбюро ЦК КП(б)У. Також членом ЦК КП(б)У, оргбюро та кандидатом у члени політбюро було призначено М. Попова. Одночасно М. Скрипник був звільнений з посади наркома освіти УСРР. Разом з ним було звільнено і його першого замісника О. Карпеко, який безпосередньо керував процесами українізації в республіці. Та М. Скрипнику вдалося цього дня провести резолюцію, в якій визнавалася неправильною жорстка

критика керівників національно-культурного будівництва, що була вміщена П. Любченком у газеті “Комуніст” від 16 лютого³⁷. Та це була остання поступка Скрипнику з боку вороже налаштованих членів політбюро.

Після того як Постишеву вдалося вкорінитися в ЦК КП(б)У і заручитися підтримкою більшості його членів, ЦК ВКП(б) почав показувати місцевим комуністам, де саме потрібно шукати шкідників. Так, наприклад, у передовій статті в “Правді” від 10 березня 1933 р. відзначалося, що ухильники до місцевого націоналізму “по суті справи обороняють вибиті з економічної колії буржуазно-куркульські елементи, граючи на руку міжнародним імперіалістам”. Ця діяльність всіляких націоналістів та ухильників “буває можлива насамперед через недостатню революційну пильність, а іноді і грубі помилки місцевих партійних та радянських організацій.

Хіба не про це свідчать кричущі факти найгрубішого перекручення національної політики на Україні? Тут, у ряді районів, внаслідок недооцінювання нерозривного зв'язку національного питання з селянським сталося значне послаблення боротьби проти ухилів у національному питанні. І тут подекуди була практика позбавлення національних меншостей права користуватися рідною мовою. **А окремі керівні українські працівники посилено пропагували шовіністичну ідею про обов'язкову українізацію ряду районів СРСР**³⁸ (виділення наше. — Г. Є.). Оскільки саме Скрипник був ініціатором вищеназваної “шовіністичної ідеї”, то ставало зрозумілим, де потрібно шукати винних.

З огляду на наведену в попередньому абзаці цитату необхідно дати деякі пояснення. До постанов ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р. за всіма національними меншостями СРСР, які проживали компактними масами, визнавалися права на національно-культурне будівництво: відкриття шкіл та культурно-освітніх установ і навіть функціонування місцевого радянського та партійного апарату рідною мовою. Це стосувалося як “титульних націй” (такими, за визначенням С. Кульчицького, вважалися такі нації, які дали своє ім'я відповідним республікам)³⁹, так і тих національних меншостей, які не мали своєї державності в межах СРСР. Значну увагу до 1933 р. компартійне керівництво приділяло українізації та білорусизації тих районів РСФРР, де ці народи становили більшість. У таких районах не лише відкривалися національні школи, але й робота державного апарату проводилася рідною мовою. Місцева преса також виходила мовою національної меншості. Але після вищеназваних постанов все національно-культурне життя таких титульних націй мало обмежитися лише їх республіками. В той же час нетитульні нації протягом деякого часу ще мали право користуватися колишніми здобутками. Деяким виключенням з цього правила була німецька нацменшість. Німецькі культурно-освітні заклади та місцевий національний державний апарат продовжував існувати до 1938 р. як у національних районах УСРР, так і в автономній Республіці Німців Поволжя. Росіяни ж, які компартійним керівництвом до 1933 р. вважалися національною меншістю на території національних республік, відтепер значилися поряд з титульною основною нацією в будь-якій місцевості СРСР.

Головну роль у боротьбі з ідеями українських націонал-комуністів, із “засміченням компартії” мала відіграти чистка її лав. Ще 10 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про чистку партії”⁴⁰, яку підтвердили потім і на наступному пленумі ЦК ВКП(б) на початку січня 1933 р.⁴¹ Та деякий час не були остаточно визначені головні принципи чистки, тобто кого саме потрібно було вилучити. Загальні основи чистки були визначені в постанові ЦК ВКП(б) від 28 квітня 1933 р. У цій постанові підкреслюва-

лося також, що чистка повинна проводитися, “незважаючи на особи”. В першу чергу ця чистка розпочиналася в 10 адміністративних одиницях, серед яких були 4 області України: Донецька, Одеська, Київська, Вінницька⁴². Як бачимо, в перелік цих областей не ввійшла Харківська, де завдяки зусиллям П. Постишева й так було вилучено чимало українських націонал-комуністів з лав партії, Дніпропетровська, де не менш успішно діяв М. Хатаєвич, та дві найменші адміністративні одиниці — Чернігівська область і Молдавська АСРР.

Чистка ВКП(б), яка розпочалася в 1933 р., багато в чому відрізнялася від попередніх. По-перше, жодна з двох попередніх генеральних чисток не продовжувалася більше року. По-друге, під час проведення чисток, а тим більше перед їх початком, ніколи раніше не припинявся прийом нових членів у комуністичну партію, як тепер. Третьою суттєвою особливістю цього заходу було те, що йому не передувала партійна дискусія. Спочатку з партії виключали впливових людей і лише потім оголошували їх діяльність націоналістичним ухилом. Компартійна верхівка не надала ані найменшої можливості націонал-комуністам для захисту своєї позиції. Адже у відкритій дискусії в прихильників уніфікації і централізації державного й партійного життя було небагато шансів на перемогу.

Завдання партійної чистки в УСРР взагалі і, зокрема в Київській області, пояснив на зустрічі з київським обласним активом Д. Мануїльський наприкінці травня 1933 р. Він заявив, що під час проведення чистки насамперед потрібно звернути увагу на стан справ у національно-культурному житті, на “ряд установ, що мають високе звання академій, інститутів, учених товариств, в яких часто знаходять притулок класово-ворожа ідеологія”. Він фактично звинуватив керівників українських комуністів у тому, що вони мали власний погляд у національному питанні. Мануїльський наголосив на тому, що члени ВКП(б) знають “тільки одних спеціалістів з національного питання — це наша партія більшовиків, яка розв’язує національне питання за вказівками Леніна і Сталіна, і більше ніхто. І кожного партійця, що забув про це, партія буде бити нещадно”⁴³. Цим самим він фактично звинуватив Скрипника. Адже колишній нарком освіти (і це було добре відомо всім присутнім) неодноразово заявляв, що національне питання — це ще не оране поле, на якому треба багато працювати як теоретикам, так і практикам.

Д. Мануїльський розглядав як антипартійні спроби надати національному питанню великого значення. Він заявляв, що це питання завжди було допоміжним. Оголошувалися націоналістичними та антипартійними й інші теоретичні настанови, які відстоював М. Скрипник. Тих, хто поділяв подібні ідеї, потрібно було вилучити з партії. Про це недвозначно заявив Мануїльський наприкінці свого виступу: “Між більшовиками і буржуазними націоналістами завжди точилася запекла боротьба за кадри, за нашу молодь. **І чистка повинна буде виявити тих партійців, які не зуміли в цій боротьбі відстояти партійну лінію**”⁴⁴ (виділення наше. — Г. Є.). Якщо до цього виступу ім’я М. Скрипника як члена політбюро ЦК КП(б)У намагалися не згадувати в засобах масової інформації в негативному контексті, то після цього про його помилки, а потім і ухил заговорили на повний голос.

Подібні цілі партійної чистки у 1934 р. накреслював у своїй статті кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У К. Сухомлин. Він наголошував на тому, що “у Скрипника випиналося національне питання на перше місце, хоча Ленін і визнав його як другорядне, підпорядковане основній ідеї пролетарської диктатури”⁴⁵. Його доповнював Є. Ярославський, направлений з Москви “чистити” Харківську обласну партійну організацію. 15 травня на зустрічі з партійним активом він заявив: “Основну увагу на

Україні треба приділити дальшому викриванню націоналістичної контрреволюції викриванню націоналістичного ухилу в нашій партії, що його очолював Скрипник”⁴⁶. Це зайвий раз підкреслює той факт, що саме ЦК ВКП(б) ініціював кампанію по викриттю “націоналістичного ухилу” в партії.

Але, незважаючи на розпочате цькування національно-свідомих комуністів в УСРР, на те, що саме у ході цієї чистки почали активно оголошуватися найсуворіші вироки колишнім членам ВКП(б), компартійна верхівка не наважилася на відкритий поворот до великодержавного шовінізму. Більше того, у своїх виступах партійні керівники України неодноразово говорили про продовження політики українізації та недопущення проявів російського шовінізму. На словах вони доводили, що ні про який кінець українізації говорити не можна, що українська культура і державність тільки стануть міцнішими внаслідок боротьби з “націоналістичним ухилом”.

Партійна верхівка розуміла, що, лише залишивши на керівних посадах деяких українських націонал-комуністів і продовжуючи пропаганду української радянської державності, можна буде перемогти прихильників Скрипника, дискредитувати (хоча б частково) ті ідеї, які він пропагував. Бо тільки в такому разі частина українських комуністів могла повірити, що діяльність Скрипника була дійсно не на користь українського народу. Відкритий же російський шовінізм міг би призвести до прямо протилежних результатів. Адже ще в резолюції XII з'їзду РКП(б) зазначалося про те, що найбільша небезпека російського шовінізму полягає в тому, що він є найголовнішою причиною поширення місцевого націоналізму. Отже, потрібно було, хоча б формально, продовжувати українізацію і висувати українські кадри на керівну партійну й радянську роботу.

З іншого боку, лише усунувши Скрипника і зробивши національне питання знову другорядним, компартійному керівництву можна було б надіятися на виховання таких українських кадрів, які б могли виконати давнє бажання В. Леніна про те, щоб саме місцеві комуністи прагнули до злиття української нації з російською. Недарма ж першим практичним рішенням в Україні, спрямованим на боротьбу з прихильниками Скрипника, була постанова секретаріату ЦК КП(б)У від 20 січня 1933 р. про ліквідацію у вузах, технікумах та на робфаках окремого курсу з теорії національного питання і політики партії в національному питанні й перенесення цих питань у загальний курс ленінізму. Проти цієї постанови Скрипник категорично протестував, але його протест залишили без наслідків⁴⁷.

Та швидко знайти необхідні кадри для такої політики було неможливо. Для цього потрібен був час. Тому після приїзду Постишева на головні ролі висунули саме тих людей, які прибули разом з ним, а також тих, хто пройшов ретельну перевірку. На керівну районну роботу в 1933 р. (з січня по жовтень включно) компартійна верхівка направила 1340 чол., при цьому замінила 237 голів РПК, 249 голів РВК, 158 голів районних контрольних комісій⁴⁸. І це в той час, коли в Україні після укрупнення районів існувало тільки 367 районних комітетів партії⁴⁹.

Особливо важливо було втримати під контролем українське село. Адже саме воно було основною базою для антирадянських виступів, саме на селі найбільшою популярністю користувались українські націонал-комуністи, саме на селян покладали надії діячі українського національно-визвольного руху в еміграції. Ослабивши селян голодомором, зваливши вину на українських націонал-комуністів, компартійна верхівка вирішила, що настав час встановлення повного ідеологічного контролю над селом.

На січневому 1933 р. пленумі “з метою політичного зміцнення МТС і радгоспів, підвищення політичної ролі і впливу МТС і радгоспів на селі, ЦК ВКП(б) вирішив організувати в усіх машинно-тракторних станціях і радгоспах політвідділи...”⁵⁰. Завдання політвідділів полягало в забезпеченні політичного контролю в усіх галузях життя й праці як самих МТС, так і колгоспів, які вони обслуговували. Причому керівники політвідділів не підкорялися тому РПК, де знаходилися. Вони підлягали безпосередньо політичному сектору обласного земельного управління і назначалися чи зміщувалися з посади ЦК ВКП(б) за рекомендацією Центрального Комітету національних компартій. Керівники політвідділів МТС повинні були стежити за станом справ у РПК, оскільки вони автоматично входили в склад керівництва⁵¹. Організація політвідділів МТС проходила швидкими темпами. Якщо, за станом на січень, їх ще не існувало, то у квітні 1933 р. з 590 МТС 375 мали політвідділи, а на початок січня 1934 р. з 655 — 645⁵².

Таким чином, функції РПК були значно урізані. Можна зробити висновок, що ЦК ВКП(б) не довіряв місцевим партійним організаціям. Адже на селі серед комуністів вплив Скрипника і його ідей був значним, оскільки за роки найбільш активної діяльності націонал-комуністів (1930—1932) лави компартії України зросли більше ніж удвічі, причому відсоток українців у ній значно зріс. Вище компартійне керівництво не довіряло місцевим комуністам.

¹ Постанова четвертої наради ЦК РКП(б) про завдання партії в національному питанні // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи й матеріали. Довідник. У 2-х ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 33.

² К у л ь ч и ц к и й С. Курс — українізація // Родина (Москва) — 1999. — № 8. — С. 109 (дані по 1924 р.); Центр. держ. арх. громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 5261, арк. 14.

³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5261, арк. 22.

⁴ Там же, спр. 4171, арк. 12.

⁵ Там же, арк. 16.

⁶ Там же, арк. 18.

⁷ Там же, арк. 15, 17, 19.

⁸ Там же, арк. 10.

⁹ Там же, арк. 20.

¹⁰ Бюлетень НКО. — 1932. — № 37. — § 221.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6634, арк. 28.

¹² Там же, спр. 5789, арк. 33.

¹³ Бюлетень НКО. — 1932. — № 39. — § 239.

¹⁴ Там же. — § 238.

¹⁵ Там же. — № 59. — § 340.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області // Голод 1932—1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 293.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5282, арк. 4.

¹⁹ Там же, спр. 4171, арк. 12.

²⁰ Там же, спр. 5242, арк. 22—23.

²¹ С т а л і н Й. В. Твори. — К., 1952. — Т. 13. — С. 232.

²² Вісті ВУЦВК. — 1933. — 13 лют.

²³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 86.

²⁴ Вісті ВУЦВК. — 1933. — 8 лют.

²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6197, арк. 58.

²⁶ Комуніст. — 1933. — 11 лют.

²⁷ С к р и п н и к М. О. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської. — Харків, 1933. — С. 14.

²⁸ Там же. — С. 4.

²⁹ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов. Итоговый отчет. — К., 1992. — С. 133.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 300, арк. 29.

- ³¹ Там же, оп. 20, спр. 6431, арк. 27.
³² Там же, арк. 38.
³³ Там же, арк. 38, 39.
³⁴ Там же, арк. 46.
³⁵ Там же, оп. 6, спр. 281, арк. 171.
³⁶ Там же, арк. 194. Замісниками В. Балицького призначалися Карлсон та І. Леплевський. Останній, до речі, став наркомом внутрішніх справ після арешту В. Балицького влітку 1937 р. Замінив його на цій посаді в січні 1938 р. Успенський.
³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 191—193.
³⁸ Правда. — 1933. — 19 берез.; Вісті ВУЦВК. — 1933. — 11 берез.
³⁹ К у л ь ч и ц к и й С. Курс — українізація... — С. 110.
⁴⁰ За більшовицьку перевірку і чистку лав партії. — Харків, 1934. — С. 80.
⁴¹ КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК. — М., 1971. — Т. 5. — С. 89.
⁴² Вісті ВУЦВК. — 1933. — 29 квіт.
⁴³ Там же. — 29 трав.
⁴⁴ Там же.
⁴⁵ Більшовик України. — 1934. — № 7—8. — С. 37.
⁴⁶ За більшовицьку перевірку і чистку... — С. 65.
⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 281, арк. 84.
⁴⁸ Правда. — 1933. — 24 листоп.
⁴⁹ Б а б к о Ю. В. Партійне будівництво на Україні. — Львів, 1971. — С. 15.
⁵⁰ КПСС в резолюціях... — С. 81.
⁵¹ Там же. — С. 87.
⁵² Б а б к о Ю. В. Назв. праця. — С. 50.

